

ناسخ و منسوخ

ادارہ

علوم قرآن کریم کے حوالے سے ایک نہایت اہم موضوع ”ناسخ و منسوخ آیات کی بحث“ ہے اہل تحقیق نے اس موضوع پر بہت کچھ لکھا اور مختلف نظریات پیش ہوئے، عالم اسلام کے مفکرین نے موضوع کی اہمیت کے پیش نظر سینکڑوں کتب تحریر کیں جن کا ایک بڑا حصہ اب بھی دنیا کے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہے۔

زیر نظر مقالہ میں اسی موضوع پر تحریر شدہ کتب و مقالات کی ایک نسبتاً مختصر فہرست اہل تحقیق و قارئین کی خدمت میں پیش کی جا رہی ہے تاکہ دوران تحقیق آسانی سے مطلوبہ مواد تک دسترس ممکن ہو سکے۔ اس مقالے کی تحریر میں درج ذیل شہرہ آفاق کتب و تصانیف سے استفادہ کیا گیا ہے۔

(۱) البرہان فی علوم القرآن، بدر الدین محمد بن عبداللہ الزرکشی، تحقیق: یوسف عبدالرحمن المرعشی و

١٣١٣ هـ ، ١٩٩٣ ، دوسری جلد میں بیالیسویں بحث نمبر ٤٢ زیر عنوان ناخ و منسوخ در قرآن -

” الاحکام فی اصول الاحکام “ ابن حزم ظاہری ، تحقیق : احمد محمد شاکر ، قاہرہ مطبوعۃ الخانجی ،

١٣٢٥ هـ -

” الاحکام فی اصول الاحکام “ ابی محمد علی بن حزم الاندلسی الظاہری ، تحقیق : جنتہ من العلماء ،

بیروت ، دار الجلیل ، ١٣٠٤ هـ - ١٩٨٤ م ، باب نمبر ٢٠ ” الکلام فی نسخ “

” الادلة المطمئنہ علی ثبوت النسخ فی الکتاب والسنة “ عبداللہ مصطفی العریس ، دار

مکتبۃ الحیاة ، ١٣٠٤ هـ ، ١٩٨٤ م ، عبداللہ مصطفی العزہ ، بیروت ، دار مکتبۃ الحیات و نیز المکتب

العالمی -

” الآیات التي فیها النسخ والمنسوخ “ ابو اسحاق ابراہیم بن الامیر ناصر الدین محمد بن ابی بکر بن

علی بن ایوب المقدسی برهان الدین - ابن ابی شریف (م ٨٣٣ ق) ، بیت المقدس ، ٩٢٣ هـ ، ١٥١٤ م

” الايضاح لنسخ القرآن و منسوخه و معرفة اصوله و اختلاف الناس “ ابو محمد کئی بن ابی طالب

حموش بن محمد بن مختار القیس (م ٢٣٤ ق) ، تحقیق : احمد حسن فرحات ، جدہ ، دار المنارة (دار القلم)

١٩٨٦ هـ ، ٢٦٩ ص ، ریاض ، جامعة الامام ، ١٩٤٦ م ، دمشق ، مجمع اللغة العربية ، ١٣٩٢ هـ ،

با تحقیق ، محی الدین رمضان ، عنوان ” الایجاز فی النسخ القرآن و منسوخه “

” البرهان فی علوم القرآن “ بدر الدین محمد بن عبداللہ الزرکشی (م ٤٩٣ ق) ، تحقیق : یوسف

عبدالرحمن المرعشی والشیخ جمال حمدی الذہبی والشیخ ابراہیم عبداللہ الکرولی -

بیروت ، دار المعرفة ، ١٣١٠ هـ ، ١٩٩٠ م ، بحث نمبر ٣٢٢ جلد نمبر ٦٢ عنوان بحث ” معرفة

ناسخه و منسوخه “

البيان فی تفسیر القرآن ، ابو القاسم الموسوی الخوئی ، قم انوار الهدی ، ١٣٠١ هـ ، ١٩٨١ م ، عنوان ” النسخ

فی القرآن “ از صفحہ ٢٤٥ -

” التعميد في علوم القرآن ۶ ج ” محمد حامد معرفت ، قم ، انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین ، ۱۳۱۱ ھ
جلد دوم عنوان ” النسخ و المنسوخ في القرآن ”

” الرأى الصواب في منسوخ الكتب ” جواد موسى محمد عقفانہ ، عمان ، دار البشير ، ۱۳۱۳ ھ ، ۱۹۹۳ م
۱۸۳ ص -

” المصنفى باکف اهل الرسوخ من علم النسخ و المنسوخ ” عبدالرحمن بن علی بن محمد - ابن جوزى -
(م ۵۹۷ ق) ، تحقيق : خاتم صالح ضامن ، یہ کتاب بغداد میں طبع ہوئی ہے نیز ، مجلۃ المودر ،
ج ۳ ، ش اول ، نیز ، لبنان ، موسسہ الرسالۃ ، ۱۲۰۵ ھ ، ۱۹۸۶ م ، مذکورہ مواد کتاب ” عملة
الراسخ فى معرفة المنسوخ و النسخ ” کا اختصار یہ اور خلاصہ ہے -

” الموزون في النسخ و المنسوخ ” ابن خزيمة الفارسى الخنفر بن الحسين ، قاهرہ ، مطبعة
السعادة ، ۱۳۲۳ ھ ، ۱۹۰۵ م ، قاهرہ ، مطبعة مصر ، ۱۳۵۷ ھ ، ۱۹۳۸ م جو نمناس کی کتاب ” النسخ
و المنسوخ ” کے سمراہ زیور طبع سے آراستہ ہو چکی ہے -

” النسخ و المنسوخ بين الاثبات ... و النفي ” عبدالمتعال محمد الجبرى ، قاهرہ ، دارالعلوم ، ۱۳۶۸ ھ ،
۱۹۴۹ م ، نیز ، دارالجماد ، ۱۳۸۰ ھ ، ۱۹۶۰ م ، نیز ، داراعروبة ، ۱۹۶۱ م ، ۳۶۸ ص ، و نیز ، مكتبة و ببة
۱۳۰۷ ھ ، ۱۹۸۷ م -

” النسخ و المنسوخ في القرآن الكريم ۲ ج ” قاضى ابى بكر بن العربى المعافرى ، تحقيق : عبدالكبير
العلوى المدغرى ، قاهرہ ، مكتبة الثقافة الدينية ، ۱۳۱۳ ھ ، ۱۹۹۳ م -

” النسخ و المنسوخ في القرآن الكريم ” ابى عبدالله محمد بن حزم اندلسى ، تحقيق : عبدالعفار سليمان
البندارى ، بيروت ، دارالكتب العلمية ، ۱۳۰۶ ھ ، ۱۹۸۶ م -

” النسخ و المنسوخ في القرآن ” محمد بن مسلم بن عبدالله بن عبدالله - ابن شهاب الزهري (م
۱۲۳ ق) ، تحقيق : خاتم صالح الضامن ، یہ کتاب مجلہ ” معالدراسات الشرقى و الافريقيية

بجامعة لندن“ اور مجلہ المجمع العلمي العراقي میں چھپ چکی ہے۔

”النسخ و المنسوخ فی کتاب اللہ تعالیٰ“ قتادة بن دعامة بن قتادة بن عزيز السدي

البعري (م ۱۱۸ ق) ، تحقیق : حاتم صالح ضامن ، بیروت : موسسه الرساله ، ۱۳۰۶ھ ، ۱۹۸۵م۔

”النسخ و المنسوخ فی کتاب اللہ عزوجل و اختلاف العلماء فی ذلك“ ابی جعفر احمد بن محمد بن

اسماعيل نحاس (م ۳۳۸ ق) ، یہ کتاب تین مختلف تحقیقات کے حوالے سے چھپ چکی ہے۔

الف۔ تحقیق : شعبان محمد اسماعیل ، قاہرہ ، مکتبۃ عالم الفکر ، چاپ اول ، ۱۳۰۷ھ

ق ، ۱۹۸۶م ، ایک جلد میں۔

ب۔ تحقیق : سلیمان بن ابراہیم بن عبداللہ اللاحم بیروت ، موسسه الرساله ،

طبع اول ، ۱۳۱۲ھ ، ۱۹۹۱م ، تین جلدوں میں طبع ہوئی ہے۔

ج۔ ناشر کی تحقیق و تعلیق کے ساتھ ، قاہرہ ، مطبعة الانوار المحمدية ، ۱۹۸۷م میں

طبع ہوئی ہے۔

”النسخ و المنسوخ من القرآن“ ابو القاسم ببة اللہ بن سلامة بن نصر بن علی الضرير (م ۳۱۰

ق) ، قاہرہ ، مکتبۃ المتنبي ، مصر ، ۱۳۱۵ھ ، کتاب در حاشیہ اسباب نزول القرآن واحدی میں

بھی طبع ہوئی ہے بعض فرستوں میں اس کتاب کو ”الآیات الناسخه والمنسوخه“ کے عنوان سے

ذکر کیا گیا ہے۔ فرست مائکرو فیلیم کتابخانہ مرکزی و مرکز اسناد و اشکاکہ تہران : ۳ ، ۷۰

”النسخ و المنسوخ“ ابو حفص ، عمر بن احمد بن عثمان (م ۳۸۵ ق) ، تحقیق : سمیر بن امین

الزہیری ، عمان مکتبۃ المنار ، ۱۳۰۸ھ ، ۵۳۸ ص ، معجم المصنفات الوارده فی فتح الباری : ۳۲۵۔

”النسخ و المنسوخ“ ابو عبید القاسم بن سلام الروی (م ۲۲۳ ق) ، تحقیق : محمد بن صالح المدنیفر ،

ریاض ، مکتبۃ الرشید ، ۱۳۱۱ھ ، ۱۹۹۰م ، ۶۱۲ ص۔

”النسخ و المنسوخ“ ابی عبداللہ محمد بن احمد بن حزم (م ۳۲۰ ق) ، قاہرہ ، مطبعہ مصر ، در حاشیہ

تفسیر الجلالین، ۱۳۲۱ھ، ۱۹۰۳م، و ۱۲۹۷ھ، ۱۸۷۹م، نیز، مطبعة الأزهرية، در حاشیہ تویہ
المقباس میں، ۱۲۲۶ھ، ۱۸۹۱م، اس کتاب کو ”معرفة الناسخ والمنسوخ“ بھی کہا گیا ہے،
البرهان فی علوم القرآن: ۲، ۱۵۲۔

”النسخ والمنسوخ“ ابی عبداللہ محمد بن عبداللہ بن علی - اسفرائینی، تحقیق: صالح بن عبداللہ
المجید، آستانہ، ۱۲۹۰ھ، ۱۸۷۳م، یہ کتاب ”باب النقول سیوطی“ کے ساتھ ایک جلد کی صورت
میں طبع ہوئی ہے۔

”النسخ والمنسوخ“ عبدالرحمن بن محمد العتائقی الحللی (م ۷۸۱ ق)، تحقیق: عبداللہادی
الفضلی، نجف، مکتبة الصادق، ۱۳۹۰ھ، ۱۹۷۰م، ۸۳ ص

”النسخ والمنسوخ“ علی بن احمد واحدی (م ۳۶۸ ق)، قاہرہ، ۱۳۱۵ھ، ۱۸۹۷م، یہ کتاب
طبیبات النزول کے عنوان سے بھی طبع ہوئی ہے۔

”النسخ والمنسوخ“ محمد شریف الموسوی الوکی الاصفہانی، یہ کتاب اسی مولف کی ایک اور کتاب
نسیم السحر کے ساتھ سال ۱۳۲۳ش میں طبع ہوئی ہے، الذریعة: ۲۳، ۱۱۔

”النسخ بحت و تحلیل“ عثمان احمد مرزوق، قاہرہ، دارالعلوم، ۱۳۶۲ھ، ۱۹۴۳م۔

”النسخ بین الاثبات والنفي“ محمد محمود فرغلی، قاہرہ، دارالکتب الجامعی، ۱۳۹۶ھ، ۱۹۷۶م۔

”النسخ فی القرآن الکریم ۲ ج“ مصطفیٰ زید، بیروت، دارالفکر، ۱۳۸۳ھ، ۱۹۶۳م، و نیز،

دارالوفاء، ۱۳۰۸ھ، ۱۹۸۷م

”النسخ فی القرآن الکریم“ محمد صالح علی مصطفیٰ، دمشق، دارالقلم، ۱۴۰۹ھ، ۱۹۸۸م، ۷۲ ص

”ایضاح النسخ والمنسوخ فی القرآن“ ابو الحسن علی بن احمد بن علی بن متویہ واحدی نیشاپوری

ساوجی، (م ۴۰۰ ق)، نیشاپور، ۳۶۸ یا ۳۶۹ھ ق، کتابنامہ بزرگ قرآن کریم: ۲، ۶۷۴

”بینات الفرید“ شرح تفسیر نعمانی، حسن الفرید گلپایگانی، سال ۱۳۳۹ھ، ق۔

”تحقیق در بارہ نسخ در قرآن“ سید مہدی حسینی نژاد نوری، تہران، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۰ھ

ش، ۱۳۰ ص

”ترجمہ و تحقیق“ البرہان فی علوم القرآن باب ۳۴ بحث نسخ“ ناد علی عاشوری، تہران،

دانشکدہ الہیات و معارف اسلامی، ۱۳۶۹ھ ش، ۱۵۶ ص

”اثبات الآیات یا نسخ عن کرامة القرآن“ ولی اللہ بن ہاشم السرابی (م ۱۳۳۰ق)

سراب، کتابخانہ امید یزدانی، ۱۳۷۳ھ ش، ۲۲۲ ص

”دراسات الاحکام و المنسوخ فی القرآن الکریم“ محمد حمزہ، دمشق، دار قتیبة، ۲۲۳ ص

”در آمدی بر علوم قرآنی“ محمد رضا صالحی کرانی، تہران، انتشارات جہاد دانشگاهی، ۱۳۶۹ھ ش

”رسالة فی مباحث النسخ“ محمد الیوسف اباطة، قاہرہ، دارالعلوم، ۱۳۵۹ھ

۱۹۳۱م

”صفوة الراخ فی علم المنسوخ و النسخ محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن الحسن الموصلی، شعلہ

(م ۲۵۴ق)، تحقیق: محمد ابراہیم عبدالرحمن فارس، مکتبۃ الثقافة الدینیہ، ۱۳۱۵ھ، ۱۹۹۵م

”علوم القرآن الکریم“ غانم قدوری حمد، بغداد، وزارة التعليم، ۱۹۸۳م کتاب کی چوتھی فصل

”معرفة النسخ و المنسوخ“ کے عنوان سے ہے۔

”علوم القرآن دراسات و محاضرات“ محمد عبدالسلام کفانی و عبداللہ الشریف، بیروت،

دار النهضة العربیة، ۱۹۷۲م، صفحہ ۱۱۵ پر نسخ و منسوخ کی بحث ہے۔

”علوم القرآن مدخل الی تفسیر القرآن و بیان اعجازہ“ عدنان محمد زرزور، بیروت، المکتب الاسلامی

۱۳۰۱ھ، ۱۹۸۱م، چھٹی فصل ”النسخ و المنسوخ“ راوردہ القرآن کے عنوان سے ہے

”علوم القرآن“ سید محمد باقر الحکیم، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۹۱۷ھ، در صفحہ ۱۹۱ ”النسخ فی

القرآن“ کے عنوان سے ہے۔

”علوم القرآن“ عبداللہ شحاتہ، قاہرہ، دارالاعتصام، ۱۹۸۵ بارہویں فصل کا عنوان ”النسخ فی

القرآن الکریم“ ہے

”علوم قرآن و فہرست منابع“ سید عبدالوہاب طالقانی، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۳۶۱ ش، باب ۸

نسخ و منسوخ کے نام سے ہے

”فتح المنان فی نسخ القرآن“ علی حسن العریض، قاہرہ، مکتبۃ الخانجی، ۱۳۹۳ھ، ۱۹۷۳

م، ۳۵۰ ص

”فی رحاب القرآن الکریم“ محمد سالم محسن، قاہرہ، مکتبۃ الکلیات الازہریۃ، ۱۳۰۰ھ

۱۹۸۰ م، فصل پنجم، جز دوم ”النسخ فی القرآن“ کے عنوان سے ہے

”قبضۃ البیان فی نسخ و منسوخ القرآن“ ابی القاسم جمال الدین بن عبدالرحمن البذروری، تحقیق:

محمد کنعان و زہیر الشاویش، بیروت، المکتب الاسلامی، ۱۳۰۴ھ، ۱۹۸۴ م، ۳۹ ص، یہ کتاب مصنف

کی ایک اور کتاب کے ہمراہ ”اخبار اہل الرسوخ فی الفقہ والحریث محقار المنسوخ من الحدیث“ کے

نام سے ایک جلد میں طبع ہوئی ہے

”لا... نسخ فی القرآن لماذا...؟“ عبدالمتعال محمد الجبری، قاہرہ، مکتبۃ و بیۃ، ۱۳۰۰ھ، ۱۹۸۰

م، ۲۰ ص

”لانسخ فی القرآن“ احمد حجازی السقا، قاہرہ، دارالفکر العربی

”مباحث فی علوم القرآن“ صبحی صالح، بیروت، دارالعلم للملایین

”مباحث فی علوم القرآن“ مناع القطان، ریاض، مکتبۃ المعارف، ۱۳۱۳ھ، ۱۹۹۲ م

بحث نمبر ۱۴ ”النسخ و المنسوخ“

”مرآة الآیات در نسخ و منسوخ“ محمد شریف بن کریم موسوی حسینی، شیراز، ۱۳۲۳ ش

”مثائل العرفان فی علوم القرآن“ محمد عبدالعظیم الزرقانی، قاہرہ، دار احیاء الکتب العربیۃ

دوسری جلد کی فصل ۱۳ ناخ و منوخ کے بارے میں ہے۔

”ناخ القرآن العزیز و منوخ“ ببة اللہ بن ابراہیم بن البارزی، (م ۷۳۸ ق)، تحقیق: حاتم صلح النامن، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۳۰۳ھ، ۱۹۸۳م، و ۱۳۰۵ھ، ۱۹۸۵م، ۶۷ ص، یہ کتاب مجلہ المجمع العلمي العراقي میں بھی چھپی ہے

”ناخ القرآن و منوخ“ عبدالرحمن بن علی بن عبداللہ، ابن جوزی (م ۵۹۷ ق)، تحقیق: حسین سلیم اسد الدارانی، دمشق، دارالثقافة العربیة، چاپ اول، ۱۳۱۱ھ، ۱۹۹۰م، ۶۳۵ ص

”ناخ القرآن و منوخ“ ابی بکر محمد بن عبداللہ العربی المعافری الاشبیلی (م ۵۶۳ ق)، یہ کتاب یمن میں بھی طبع ہوئی ہے

”ناخ و منوخ در قرآن و دیدگاه“ علامہ طباطبائی، سید محسن موسوی شمس آباد، تہران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۷۴ ش، ۲۸۵ ص

”ناخ و منوخ در قرآن“ سید حسین سجادی، تہران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۷۱ ش، ۲۱۳ ص

”نظریہ النسخ فی الشرائع المساویة“ شعبان محمد اسماعیل، قاہرہ، مطابع الدجوی، ۱۳۹۷ھ، ۱۹۷۷م، و نیز، دار السلام، ۱۳۰۸ھ، ۱۹۸۸م

”نواخ القرآن“ جمال الدین ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزی (م ۵۹۷ ق)، بیروت، دارالکتب العلمیہ، ۲۵۶ ص

ب مقالات

”اثبات النسخ علی منکرہ“ عبدالحمید شہاب، مجلہ الرسالة الاسلامیہ، سال ۱۸، ش ۱۷۵ و ۱۷۴ ص

”احدی دعاوی النسخ فی سورة البقرة“ عبدالحمید المنین، الرفاعی، منعم الدراسات القرآنیة، تم مقالات: ۱ و ۲، ۳۷

” الآية المنسوخة “ محمد فواد عبدالباقى ، مجلة الأزهر ، ج ٢٤ ، ش ٩ ، ١٣٤٥ هـ ،

١٩٥٦ م

” الآية والنسخ في القرآن “ محمد ابى ، مجلة الفكر الاسلامى ، سال دوم ، ش ٥ ،

١٣٩١ هـ ، ١٩٤١ م

” الفلسفة التربوية للناسخ و المنسوخ “ عدنان زررور ، الرفاعى ، مجتم

الدراسات القرآنية ، قسم المقالات : ١٠٢ ، ٦٣٤

” النسخ و المنسوخ في القرآن الكريم “ بهاء الدين الزهورى ، الرفاعى ، مجتم الدراسات

القرآنية ، قسم المقالات : ١٠٢ ، ٦٣٨

” النسخ و المنسوخ في القرآن في كتاب جديد “ رضوان السيد ، الرفاعى ، مجتم الدراسات

القرآنية ، قسم المقالات : ١٠٢ ، ٦٣٨

” النسخ و المنسوخ في القرآن “ بي نام ، الرفاعى ، مجتم الدراسات القرآنية ، قسم المقالات : ٢٠ و

٦٣٨ ، ١

” النسخ و المنسوخ “ محمد محمد الشرقاوى ، الرفاعى ، مجتم الدراسات القرآنية ، قسم المقالات : ١٠٢ و

٦٣٨

” النسخ بين القرآن والسنة “ حسن عبدالغنى ابو عزة ، الرفاعى ، معجم

الدراسات القرآنية ، قسم المقالات : ١٠٢ ، ٦٣٨

” النسخ توقيت للاحكام “ محمد محمد الشرقاوى ، الرفاعى ، مجتم الدراسات القرآنية ، قسم

المقالات : ١٠٢ ، ٦٣٨

” النسخ في الشريعة الاسلامية “ محمد محمد عبداللطيف جمال الدين ، الرفاعى ، مجتم الدراسات

القرآنية ، قسم المقالات : ١٠٢ ، ٦٣٨

(باقى آتية)